

II

Για τον συγγραφέα του ημερολογίου, εκτός από το όνομά του δεν γνωρίζουμε τίποτε άλλο. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπηρετούσε ήδη τη στρατιωτική του θητεία στην Κέρκυρα, όταν κηρύχθηκε η επιστράτευση. Δεν υπάρχει καμιά νύξη για την καταγωγή του, ούτε ότι ήταν μόνιμος κάτοικος της Κέρκυρας. Το επίθετο Πεφάνης πάντως είναι συνηθισμένο στην Κεφαλλονιά, ενώ σε δύο σημεία κάνει νύξη για προσωπική σχέση στην Αθήνα. Υπάρχει επίσης η υπόνοια ότι το τετράδιο του ημερολογίου δεν είναι το αυθεντικό που χρησιμοποίησε στη διάρκεια του πολέμου, αλλά πρόκειται για μετέπειτα μεταγραφή. Εκτός των άλλων, βασική ένδειξη για την υπόθεση αυτή αποτελεί συγκεκριμένο σημείο στην πρώτη παράγραφο: «Οι αξιωματικοί άγρυπνοι συνεζήτουν κατ' ομάδας και εσχεδιάζον όνειρα τα οποία, ως γνωστόν, υπερέβη η πραγματικότητα». Άρα ακόμη κι αν στη συνέχεια η μεταγραφή ήταν πιστή, στην εισαγωγή υπονοείται η γνώση της έκβασης του πολέμου. Η καταγραφή λοιπόν ξεκινά από τις 17 Σεπτεμβρίου 1912 (παλαιό ημερολόγιο) και σταματάει στα τέλη Φεβρουαρίου του 1914. Ο Αθανάσιος Σ. Πεφάνης ήταν στρατιωτικός νοσοκόμος, ένα

ρουσίαση των βιαιοτήτων στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων: Τάσος Κωστόπουλος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση 1912-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

στοιχείο αρκετά ενδιαφέρον, αφού έχουμε την οπτική ματιά ενός στρατιώτη που δεν έζησε τον πόλεμο στα χαρακώματα της πρώτης γραμμής αλλά στα μετόπισθεν, έχοντας προσωπική άποψη για τις απώλειες.

Η γλώσσα που χρησιμοποιεί, καθομιλουμένη με στοιχεία καθαρεύουσας, δείχνει γραμματικές γνώσεις Γυμνασίου και γνώση τουλάχιστον μιας ξένης γλώσσας (από τη χρήση του λατινικού αλφαβήτου σε τρεις περιπτώσεις), ενώ ήταν μάλλον μικροαστικής καταγωγής, αφού αναφέρεται με κάποια δόση ειρωνείας στους έφεδρους πλούσιας καταγωγής («φίφτυ-του»). Από την εξιστόρησή του όμως διαπιστώνεται η σχετική οικονομική άνεση που είχε και ο ίδιος. Διακατέχεται από πατριωτική έξαρση και υποστηρίζει ότι, παρότι του δόθηκε η ευκαιρία να μην πάει στο μέτωπο, την αρνήθηκε. Σε αυτό το πνεύμα αναφέρεται και στις περιπτώσεις δειλίας ή απόπειρας φυγής, όπως με ορισμένους Εβραίους της Κέρκυρας, ή αυτοτραυματισμών στις πρώτες μάχες. Οι μνήμες από το πογκρόμ του 1891 στην Κέρκυρα σίγουρα θα πρέπει να ληφθούν υπόψη για να ερμηνεύσουμε τόσο τη συμπεριφορά ορισμένων Εβραίων όσο και τον υφέρποντα αντισημιτισμό του συγγραφέα.

Η αφήγηση έχει σωθεί σε ένα λογιστικό τετράδιο με σκληρό εξώφυλλο (18,5x13 εκ.), έκδοση εβραϊκού τυπογραφείου της Κωνσταντινούπολης (S. Modiano & Cie), γι' αυτό και η αραβική αριθ-

μηση των σελίδων από δεξιά προς τα αριστερά. Εσωτερικά υπάρχει κολλημένη ενυπόγραφη φωτογραφία του συγγραφέα με στρατιωτική στολή και κύμα φωτογραφία του διοικητή του Αναστάσιου Παπούλα, απόκομμα εφημερίδας. Το ημερολόγιο καταλαμβάνει 88 αριθμημένες σελίδες, ενώ μετά από ένα κενό φύλλο ο συγγραφέας έχει μεταγράψει σε 15 σελίδες, μέχρι το τέλος του τετραδίου, ημερήσιες διαταγές που αφορούν κυρίως τη μονάδα του, όπως επίσης την απαγόρευση λεηλασιών του άμαχου πληθυσμού. Αξίζει επίσης να επισημανθεί ότι υπάρχει ένα σχισμένο φύλλο με τις σελίδες 47 και 48 (1-4 Νοεμβρίου 1912), που περιλαμβάνουν την παραμονή στη Θεσσαλονίκη και την αναχώρηση για το μέτωπο της Ηπείρου. Είναι πολύ πιθανή η μετέπειτα αλλαγή γνώμης για την καταγραφή κάποιου γεγονότος.

Το ημερολόγιο εστιάζει σε ζητήματα που είναι κοινά στα περισσότερα ημερολόγια που έχουν δημοσιευθεί, όπως για παράδειγμα στο πρόβλημα του φαγητού και της πείνας που υπήρχε ήδη προτού καν ξεκινήσουν οι πολεμικές επιχειρήσεις. Οι καταγραφές στο θέμα αυτό είναι λεπτομερείς, όπως και οι αντιδράσεις των στρατιωτών – θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι το βασικότερο θέμα που θίγεται στις καταγραφές. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι, παρά τον εκσυγχρονισμό και τον κατάλληλο εξοπλισμό του στρατού, τα προβλήματα εφοδιασμού και επιμελητείας

αναδύθηκαν πριν ακόμη από την έναρξη των εκθροπραξιών και, όπως ήταν αναμενόμενο, εντάθηκαν στη συνέχεια. Σύμφωνα με τον αφηγητή, το πρόβλημα της σίτισης είχε αντίκτυπο ακόμη και στους αξιωματικούς, και στην πορεία αντιμετωπίστηκε είτε με το πλιάτσικο είτε με την αγορά τροφίμων στις πόλεις και τα χωριά που καταλάμβανε ο στρατός. Ενδεικτικά, μοιράστηκε ψωμί στους στρατιώτες δύο ολόκληρες ημέρες μετά την έναρξη των επιχειρήσεων.

Είναι αρκετά γνωστό ότι οι Βαλκανικοί Πόλεμοι χαρακτηρίζονται από τις απώλειες και τις σφαγές αμάχων από τα εμπλεκόμενα στρατεύματα. Οι διάσπαρτες εθνοτικές και θρησκευτικές κοινότητες υπέφεραν από τη συμπεριφορά των στρατευμάτων αλλά και των ένοπλων άτακτων σωμάτων, σε μια διαδικασία που θα οδηγούσε σε μεγάλο βαθμό στην εθνοκάθαρση των πρώην οθωμανικών εδαφών στα Βαλκάνια. Ο συγγραφέας κατηγορεί για αυτές τις ενέργειες τους αντιπάλους (η πρώτη περίπτωση στην οποία αναφέρεται είναι όταν ο ελληνικός στρατός καταλαμβάνει τα Σέρβια, που τα βρίσκει πυρπολημένα από «τους άτιμους εκθρούς»). Όταν όμως περιγράφει τις αντίστοιχες ενέργειες των Ελλήνων, τις αφήνει ασχολίαστες. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν τα Γιαννιτσία (ιερή πόλη των μουσουλμάνων στην Ευρώπη), που ισοπεδώθηκαν και όπου, σύμφωνα με τη μαρτυρία του ημερολογίου, στρατιώτες έκαψαν ζωντανό τον μουεζίνη.

Επίσης μπορούμε να συμπληρώσουμε ελλειπτικές αναφορές, όπως ότι ο ελληνικός στρατός δεν πείραξε ένα χωριό γιατί «ήτο Ελληνικόν, έγεινε Βουλγαρικόν και τώρα προ ολίγου έγεινε Ελληνικόν πάλι». Δηλαδή επρόκειτο για σλαβόφωνο χωριό που για κάποιο διάστημα είχε αποδεχθεί τη βουλγαρική Εξαρχία. Επισημαίνεται πάντως ότι, όσο πλησίαζε ο ελληνικός στρατός στη Θεσσαλονίκη, απαγορεύτηκε ρητά το πλιάτσικο, ενώ για τις αγριότητες του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου οι αναφορές είναι ελάχιστες. Το ίδιο ασχολίαστες είναι οι αναφορές στα άτακτα ένοπλα σώματα, είτε πρόκειται για τουρκικά (γκέγκηδες) είτε για ελληνικά, που συναντούν κυρίως στην Ήπειρο.

Κοινό επίσης χαρακτηριστικό με τα υπόλοιπα ημερολόγια αποτελούν οι συχνές περιγραφές των καιρικών συνθηκών και οι δυσκολίες μετακίνησης, που έχουν ως αποτέλεσμα ο αφηγητής να χαθεί αρκετές φορές και να αγνοεί αν βρίσκεται σε εχθρικό έδαφος ή όχι. Αξίζει επίσης να αναφερθεί ο σημαντικός ρόλος των χρημάτων για την εξεύρεση τροφής και ειδών πρώτης ανάγκης, χωρίς πάλι την παραμικρή αναφορά για τη δική του οικονομική δυνατότητα, ενώ αναφέρεται στην επί πληρωμή παροχή νοσηλευτικών υπηρεσιών σε ορισμένα χωριά. Η ειδικότητα του νοσοκόμου σίγουρα θα του είχε δώσει την ευκαιρία να δει πολλές δυσάρεστες περιπτώσεις θανάτων και τραυματισμών, αλλά παραμένει ως το τέλος πολύ φειδωλός στις αναφορές αυτού του είδους. Την

ίδια στάση κρατάει και για τις σχέσεις του με τους αξιωματικούς, με τους οποίους λόγω ειδικότητας είναι σε στενότερη επαφή. Τις περισσότερες φορές παρουσιάζει τα θετικά τους χαρακτηριστικά και μόνο μια φορά αναφέρεται μονολεκτικά στα λάθη τους, στις επιχειρήσεις στην Ήπειρο. Είναι εμφανής επίσης η συμπάθειά του προς το πρόσωπο του διαδόχου Κωνσταντίνου, τον οποίο συναντάει αρκετές φορές, και οι ημερολογιακές σημειώσεις διανθίζονται με εκτεταμένες καταγραφές των διαταγών του, τόσο μέσα στο ημερολόγιο όσο και στο τέλος εν είδει παραρτήματος. Πρόκειται για άλλη μία ένδειξη ότι πρόκειται για μεταγραφή των σημειώσεων μετά τον πόλεμο.

Δυστυχώς δεν υπάρχουν καταγραφές στα μεγάλα διαστήματα που δεν βρίσκεται στο μέτωπο αλλά παραμένει στη Θεσσαλονίκη και υπηρετεί στα μετόπισθεν στα διάφορα νοσοκομεία. Δύο ακόμη σημεία αξίζουν επισήμανσης: Όπως και σε άλλα ημερολόγια της εποχής, υπάρχει αναφορά στην επιδημία της χολέρας που ξέσπασε στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο σε όλα τα εμπλεκόμενα στρατεύματα. Ενώ αναφέρεται σε διάφορα κρούσματα χολέρας, αποφεύγει τις λεπτομέρειες ακόμη και για την προσωπική του περιπέτεια που τον υποχρεώνει για μεγάλο διάστημα να νοσηλευθεί στα μετόπισθεν. Επίσης χρήζουν σύγκριση και αντιπαραβολή οι πολύ ενδιαφέρουσες αναφορές, έστω και χωρίς σχολιασμό, στα στασιαστικά φαινόμενα που παρατηρήθηκαν

μετά το τέλος των εκθροπραξιών και στην απαίτηση των στρατιωτών να επιστρέψουν στα σπίτια τους. Πρόκειται ουσιαστικά για τις τελευταίες καταγραφές πριν πάρει μετάθεση για την Αθήνα και αργότερα για το νοσοκομείο του Ναυπλίου.

Επίλογος

Όπως ειπώθηκε και στην αρχή, τα πολεμικά ημερολόγια και οι επιστολές από το μέτωπο αποτελούν πολύτιμες μαρτυρίες που, ναί μεν δεν αντικαθιστούν την ιστορική ανάλυση, αλλά συνδράμουν στον εμπλουτισμό, την επιβεβαίωση ή την ανατροπή παγιωμένων αντιλήψεων για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μιας πολεμικής αναμέτρησης. Κυρίως όμως βοηθούν στην κατανόηση της κουλτούρας και των απόψεων των υποκειμένων που συμμετείχαν ενεργά και θέλησαν να καταγράψουν ορισμένες από τις εμπειρίες τους. Μπορούμε έτσι, εκτός των άλλων, να προσεγγίσουμε τις διαδικασίες διαμόρφωσης ταυτοτήτων μέσω της τραυματικής εμπειρίας του πολέμου. Όσο κι αν η αυτολογοκρισία και η αποσιώπηση περιορίζουν τις ακριβείς εκτιμήσεις σε ιστορικό επίπεδο, η συμβολή των ημερολογιακών σημειώσεων δεν πρέπει να υποβαθμίζεται. Το παρόν ημερολόγιο φέρει όλα αυτά τα χαρακτηριστικά που συναντάμε στα περισσότερα πολεμικά ημερολόγια των Βαλκανικών Πολέμων: τα έντονα πατριωτικά αισθή-

ματα που επιτρέπουν την αρχική συσπείρωση και την ατομική επιλογή συναινετικής συμμετοχής, την επιλεκτική καταγραφή ευχάριστων και δυσάρεστων στιγμών, τη συνειδητή αυτολογοκρισία σε θέματα που άπτονται ηθικών και πολιτικών πράξεων, αλλά και στοιχεία που υποβοηθούν στην κατανόηση ευρύτερων ζητημάτων. Κατά τη γνώμη μου, για παράδειγμα, το ημερολόγιο του Πεφάνη, με έναν αρκετά έμμεσο τρόπο, βάζει το δικό του λιθαράκι για την κατανόηση της συγκρότησης των επίστρατων του 1916 και τη συσπείρωση παλαιών πολεμιστών γύρω από τον βασιλιά Κωνσταντίνο.

Έγινε προσπάθεια να διατηρηθεί σε μεγάλο βαθμό η ορθογραφία και η σύνταξη του πρωτοτύπου, εκτός από τη σίξη και τις περισσότερες καταλήξεις των ρημάτων. Είναι φανερό η επεξεργασία από τον συγγραφέα στην αρχή του κειμένου, ενώ προς το τέλος διατηρείται η μορφή σημειώσεων.

Ευχαριστώ τον φίλο Σπύρο Σακελλαρόπουλο για την εμπιστοσύνη και κυρίως για την υπομονή του σε σχέση με την επιμέλεια του χειρογράφου και την προετοιμασία για την έκδοση του ημερολογίου του Αθανασίου Σ. Πεφάνη.

Ευχαριστώ επίσης τη Φανή Μπούμπουλη που δεν περιορίστηκε μόνο στη φιλολογική επιμέλεια, αλλά συνέδραμε και σε αρκετά πραγματολογικά ζητήματα, βελτιώνοντας σημαντικά το τελικό αποτέλεσμα.